

Η εμπειρία της Κατοχής στην Ελλάδα 1941-1942

Διαθεματική προσέγγιση μέσα από ιστορικές πηγές
και λογοτεχνικά κείμενα

Επιμέλεια:

**Σωτηρία Παπαμαργαρίτη, Φιλόλογος, Σύμβουλος Λογοτεχνίας
Κωνσταντίνος Σταυρινού, Φιλόλογος, Σύμβουλος Ιστορίας**

Διαθεματικότητα

- Με τον όρο «διαθεματικότητα» ή «διαθεματική διδασκαλία» περιγράφεται μία σειρά από εκπαιδευτικές προσεγγίσεις που επιχειρούν την «ενιαιοποίηση» της σχολικής γνώσης. (Ματσαγγούρας, 2002).
- Η διαθεματική προσέγγιση της γνώσης υποστηρίζει την αρχή της συμπληρωματικότητας στην εκπαίδευση, σύμφωνα με την οποία οι οπτικές γωνίες, από τις οποίες κάθε διδακτικό αντικείμενο προσεγγίζει το ίδιο θέμα, δεν είναι ούτε ανεξάρτητες ούτε συμβατές μεταξύ τους. Επιπλέον, όλες μαζί αποκαλύπτουν περισσότερες αλήθειες για το θέμα απ' ό,τι η κάθε μία χωριστά. (Ψυχάρης & Γιαβρής, 2003)

Ιστορία και Λογοτεχνία

Η Λογοτεχνία είναι σε θέση να συνδράμει στον εκπαιδευτικό ρόλο της Ιστορίας, λειτουργώντας με έναν τετραπλό τρόπο:

- Αποτελώντας την αφορμή για γνωριμία με το ευρύτερο ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο
- Παρέχοντας συμπληρωματικό πληροφοριακό υλικό
- Λειτουργώντας ως προέκταση του ιστορικού γεγονότος
- Συμβάλλοντας στη σφαιρική προσέγγιση μιας ιστορικής περιόδου.

Η Ιστορία υπάρχει για να ιχνηλατεί και να αιτιολογεί το βάθος πεδίου μιας εποχής, ενώ η Λογοτεχνία για να δημιουργεί αλλά και να καταγράφει τα ρήγματα της κοινωνίας, μια και είναι ο σειсмоγράφος της. (Ακριβός, 2005)

Η εμπειρία της Κατοχής στην Ελλάδα 1941-1942

- Διαθεματική προσέγγιση μέσα από ιστορικές πηγές και λογοτεχνικά κείμενα. Το υλικό μπορεί να χρησιμοποιηθεί:
 - για να συμπληρώσει τη διδασκαλία της συγκεκριμένης περιόδου στο μάθημα της Ιστορίας.
 - για να ενισχύσει την προσέγγιση λογοτεχνικών κειμένων που πραγματεύονται την Κατοχή και την πείνα.

Η Κατοχή στην Ελλάδα στο Α.Π. της Ιστορίας

- Αναλυτικό Πρόγραμμα Ιστορίας Γ' Γυμνασίου: Η Ελλάδα και ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος (Ελληνοϊταλικός Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση, Απελευθέρωση)
- Ιστορία Γ' Λυκείου: *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, «Η συμμετοχή της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και η Εθνική Αντίσταση»

Η Κατοχή στην Ελλάδα στο Α.Π. της Λογοτεχνίας

- Α' Γυμνασίου: Το χιούμορ στην επώνυμη Λογοτεχνία (Γιώργος Φυλακτού, «Ουρές», Δημήτρης Ψαθάς, *Μαντάμ Σουσουύ*)
- Γ' Γυμνασίου: στη ενότητα Οικουμενικές Αξίες και Λογοτεχνία
- Β' Λυκείου: Οδυσσέας Ελύτης, *Άξιον εστί*
- Γ' Λυκείου: Οδυσσέας Ελύτης, *Άξιον εστί*
- Γ' Λυκείου, Γιώργος Ιωάννου, «13-12-43»

Προσέγγιση του λογοτεχνικού κειμένου ως ιστορικού τεκμηρίου

- Στοιχεία για τον δημιουργό του λογοτεχνικού έργου
- Το ιστορικό – κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο παράγεται το λογοτεχνικό έργο
- Η εποχή στην οποία αναφέρεται το λογοτεχνικό έργο
- Επεξεργασία των ιστορικών πληροφοριών που δίνει το λογοτεχνικό έργο, έλεγχος της αξιοπιστίας τους και εντοπισμός των στοιχείων μυθοπλασίας
- Με ποια εκφραστικά μέσα και με ποιους εκφραστικούς τρόπους αναπαρίσταται το ιστορικό γεγονός;
- Σύγκριση του λογοτεχνικού κειμένου με άλλες ιστορικές πηγές (γραπτές, παραστατικές) – πολυπρισματική προσέγγιση

Αίτια έλλειψης τροφίμων

Στις αρχές του φθινοπώρου του 1941 ήδη τα εισοδήματα, οι μισθοί και οι συντάξεις έχουν σχεδόν εκμηδενισθεί. Τα περισσότερα λαϊκά συσσίτια που ιδρύονται το καλοκαίρι διακόπτουν τη λειτουργία τους, γιατί δεν διαθέτουν τα μέσα και δεν υπάρχουν τρόφιμα. Επιπλέον, η διαίρεση της χώρας σε τρεις ζώνες κατοχής κάνει πολύπλοκη τη διανομή τροφίμων. Εξάλλου, αν και η βουλγαρική ζώνη περιελάμβανε μόνο το 11% του πληθυσμού και το 15% του εδάφους, διέθετε ωστόσο το 40% της παραγωγής σιταριού, το 60% της παραγωγής σίκαλης και αβγών, το 50% των οσπρίων και το 80% του βουτύρου, προϊόντα που πρωταγωνιστούσαν στην ελληνική διατροφή. Σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής η Βουλγαρία δεν αποδέχθηκε να παραχωρήσει κανένα από αυτά τα αγαθά στις υπόλοιπες ζώνες, οι οποίες εξάλλου περιελάμβαναν και τα μεγάλα αστικά κέντρα [...].

Η κυβέρνηση από την άλλη δεν κατορθώνει να συγκεντρώσει το σιτάρι και τα άλλα γεωργικά προϊόντα από τη γερμανοϊταλική αγροτική ζώνη, αφού οι χωρικοί κρύβουν τη σοδειά τους. Πολλοί, ιδιαίτερα οι εύποροι αγρότες, διατηρούν κρυφές αποθήκες, για να ανεβάζουν τις τιμές, ενώ αρκετές οικογένειες έχουν στη διάθεσή τους προμήθειες μέχρι την επόμενη σοδειά. Συχνά μάλιστα γίνονται εκκλήσεις από διάφορες αντιστασιακές ομάδες που προτρέπουν τους παραγωγούς να μην παραδώσουν στις αρχές τα γεωργικά προϊόντα, ώστε να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να σταλούν αυτά στη Γερμανία. Ουσιαστικά δηλαδή, στην ελληνική υπηρεσία εφοδιασμού φτάνει μόνο το 4% της ήδη μειωμένης σοδειάς σιταριού και μόνο το 2% των υπόλοιπων δημητριακών [...].

Γιώργος Ζαβάκος, «Η πείνα στην Ελλάδα της Κατοχής»,
<http://www.istoria.gr/oct03/content04.htm>

Η Κατοχή στην Τέχνη

Γιάννης Παπαϊωάννου, «Κατοχή»

Χρήστος Καπράλος, «Σύνθεση»

Χαλάρωση των ηθών

Το αίσθημα πανικού που κατέκλυζε τους ανθρώπους όταν εμφάνιζαν συμπτώματα ασιτίας καθιστούσε «πανίσχυρο και κυρίαρχο το ένστικτο της αυτοσυντήρησης, απαλλαγμένο από κάθε χαλινό ή κοινωνική συμβατικότητα». Το ένστικτο αυτό, που προκάλεσε την άμβλυνση του αισθήματος της αηδίας: «τη φριχτή εκείνη εποχή είδαν παιδιά να τρώνε τα εμέσματα των Ιταλών και Γερμανών αξιωματικών έξω από τα εστιατόρια και τις ταβέρνες», που οδηγούσε κάποιους σε ακραίες σκέψεις, όπως αυτές ενός πατέρα για το ετοιμοθάνατο παιδί του: «έκαμα σκέψεις απανθρώπου [...] διότι έλεγαν καθ' εαυτόν, εάν το παιδί αποθάνη θα κρατήσω τα δελτία και τούτο έβανε βάλσαμον εις το πόνο μου», οδήγησε ακόμη και στην καταγραφή περιπτώσεων κανιβαλισμού [...]

Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η Εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 82-83.*

«Ο ύπνος την εποχή εκείνη ήταν το αβλαβέστερο ναρκωτικό που μπορούσες να πάρεις για ν' αποφύγεις το θέαμα μιας τραγωδίας που, ό,τι κι αν έκανες, ήταν αδύνατον ν' αποτρέψεις. Ήξερα πως ακόμα κι αν άνοιγα το ντουλάπι μου και μοίραζα όλα μας τα τρόφιμα στους πεινασμένους, όχι μόνο δε θάσωζα κανέναν, αλλά θα ψοφούσαμε και μεις της πείνας. Όταν άκουγα εκείνη την επωδό «πεινάω, καλή μου κυρία, τ' αντεράκια μου θα πέσουν απ' την πείνα...» αρρώσταινα. [...] Συλλογιζόμουν τις αμέτρητες χιλιάδες των Ελλήνων που πέθαιναν από αστία κι έκλαιγε η καρδιά μου, όχι επειδή πέθαιναν, αργά ή γρήγορα όλοι οι άνθρωποι πεθαίνουν, αλλ' επειδή πέθαιναν σαν τα ζώα, αφού η πείνα τους απογύμνωνε πρώτα από κάθε ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Το χειρότερο είναι ότι κοντά σ' αυτούς χάναμε την ανθρωπιά μας και μεις που, λίγο-πολύ, είχαμε και τρώγαμε. Κάθε φορά που βλεπα έναν ετοιμοθάνατο από κείνους που πέφτανε κάθε μέρα στα πεζοδρόμια και τον προσπερνούσα κι εγώ αναγκαστικά, όπως όλος ο κόσμος, αηδίαζα με τον εαυτό μου».

Κώστας Ταχτσής, *Το τρίτο στεφάνι*, Ερμής, Αθήνα 1980, σ. 252.

Ο φωτογραφικός φακός στην Κατοχή

1. http://www.ime.gr/chronos/14/gr/1940_1945/occupation/index.html
2,3,4. «Η Αθήνα της Κατοχής», *Η Καθημερινή*, *Επτά ημέρες*, 25.4.1999.

Μαυραγορίτες ή «λαδάδες»

Αν η διάλυση του κρατικού μηχανισμού οδήγησε μαθηματικά στην εμφάνιση της μαύρης αγοράς, αυτοί που την εδραίωσαν ήταν οι άνθρωποι οι οποίοι, εκμεταλλευόμενοι άλλοι την επαγγελματική τους ιδιότητα, άλλοι την οικονομική τους επιφάνεια, άλλοι τις γνωριμίες και τις επαφές τους με τις δυνάμεις κατοχής και τη διορισμένη κυβέρνηση, μπορούσαν να προμηθευτούν μεγάλες ποσότητες αγαθών λόγω της εγγύτητάς τους στα δίκτυα παραγωγής και διακίνησής τους. Έμποροι, βιομήχανοι, άλλα και μεσίτες ή δικηγόροι αξιοποίησαν τα εμπορικά τους δίκτυα και τις προσωπικές τους γνωριμίες για να συσσωρεύσουν αγαθά σε παράνομους χώρους αποθήκευσης και να τα διαθέσουν στο κοινό στις υψηλές τιμές της μαύρης αγοράς.

Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η Εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα, Αλεξανδρεία, Αθήνα 2012, σ. 71.*

- Μα για σκέψου... μια ζωή με τον ιδρώτα, με την τιμή του, ό,τι μάζεψε ο άνθρωπος – και σε μια στιγμή, όλα καπνός. [...] Δεν τα λυπάμαι καθόλου. Ένα μονάχα. Την προίκα του κοριτσιού.

- Κ' είναι φόβος και για την προίκα; [...] Μ' εμπιστεύεσαι εμένα; [...] Φέρ' τα σε μένα, να τα βάλω στο κελάρι. [...] Να σου δώσω και το κλειδί. [...]

- Πέτρο, τι 'ταν ο λόγος σου που μου 'πες; [...]

- Το κελάρι, κυρ' Αγγελική, το κελάρι, ποιος τους το 'δωσε των φονιάδων – εγώ τους το 'δωσα; [...]

Όταν σε λίγο ανέβηκε απ' το κελάρι, το μεγάλο κορμί της είταν σα να γκρεμίστηκε μονομιάς. Εκατό γκαζοτενεκέδες με λάδι μέσα στα κασόνια τους – η προίκα του κοριτσιού! Έπιανε και ξανάπιανε τα μάγουλά της που καίγανε, έπιανε το στόμα της να μην ξεφωνίσει τα ονόματά τους – τις γυναίκες του μαχαλά της, τους άντρες, Πέτρο μου εσύ, Γιούσια μου, τους νεκρούς, Αλέξη – εγώ...

Δημήτρης Χατζής, «Η θεια μας η Αγγελική», στο *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Το ροδακιά, Αθήνα 1999, σσ. 87-90.

Μια μέρα κατεβαίναμε με τη μητέρα μου από το πράσινο τραμ στο τέρμα Ιπποκράτους. Μαζί μας ταξίδευε και μια γυναικούλα χλωμή και κακομοιριασμένη, που κρατούσε σαν πολύτιμο θησαυρό μια μπουκάλα λάδι. Την εποχή εκείνη, όπως είναι γνωστό, το λάδι το πουλούσαν στη μαύρη αγορά και ήταν κάτι σαν το χρυσάφι.

Την ώρα που κατεβαίναμε, δεν κατάλαβα πώς, κάποιος ίσως την έσπρωξε τη γυναίκα, και η μπουκάλα της γλίστρησε από τα χέρια και έπεσε σπάζοντας με κρότο πάνω στις πλάκες του πεζοδρομίου. Το λάδι άρχισε να χύνεται αθόρυβα και ασταμάτητα. Η γυναικούλα αλαφιασμένη, ουρλιάζοντας, έπεσε στα γόνατα και με τις χούφτες της προσπαθούσε – μάταια βέβαια – να περισώσει ό,τι μπορούσε από το πολύτιμο υγρό. Με σπαραχτικές κραυγές, με τρελές κινήσεις, υπακούοντας σε μια παράλογη λογική, γεμάτη αναφιλητά, έσερνε τις χούφτες της πάνω στις πλάκες προσπαθώντας να κατορθώσει το ακατόρθωτο, ενώ το λάδι αδιάφορα χυνόταν και χυνόταν κάτω απ' τα σαστισμένα βλέμματα των περαστικών που μαζεύτηκαν και κοιτούσαν αναστατωμένοι, γιατί όλοι ήξεραν πολύ καλά πως το τίμημα για ένα μπουκάλι λάδι ήταν πολύ βαρύ – άλλοτε η προίκα της κόρης, χρυσαφικά, έπιπλα, λίρες κι ό,τι μικρό θησαυρό έχει ένας άνθρωπος για ώρα ανάγκης.

Μαρτυρία της Λένας Παππά στο «Η Αθήνα της Κατοχής», Η Καθημερινή, Επτά ημέρες, 25.4.1999.

«Σιγά... αποδώ... πρόσεχε τη γωνία». [...] Δυο άντρες άγνωστοι, όχι, ο ένας ήτανε ο φούρναρης, η εξώπορτα διάπλατα ανοιχτή, κι αυτοί σπρώχνανε το πιάνο! [...] Το πιάνο τραμπαλιζότανε, μου φάνηκε σα να βγήκε μόνο του από την πόρτα. [...]

- Μαμά, τι έχεις; Ρωτάω. Μήπως θα πεθάνω;

- Τώρα να πεθάνεις, τώρα πουλήσαμε το πιάνο και θα φας.

Άλκη Ζέη, *Με μολύβι φαμπέρ νούμερο δύο, Μεταίχμιο, Αθήνα 2013, σ. 197.*

«Να! Από τότες που πουλήσαμε τον γαϊδαρό μας, τον Ψαρή, σ' ένα χασάπη, ο Μηνάς μου έχασε το κέφι του και το χρώμα του. [...] Μα η ανάγκη είναι που μας έσπρωξε να τον πουλήσουμε. Τι να κάναμε; Πού να βρίσκαμε λεφτά ν' αγοράσουμε στη μαύρη αγορά λίγο ψωμί; Τα παιδιά και όλοι μας πεινούσαμε! Τη νύχτα βογγούσαν τα παιδιά από την πείνα και δεν μπορούσαν να ησυχάσουν! Πουλήσαμε ό,τι είχαμε μέσα στο σπίτι. Ακόμα και τα ξύλινα παραθυρόφυλλα του σπιτιού μας, που χτίσαμε με τόσο κόπο! Ύστερα ο χασάπης του συνοικισμού κάθε μέρα έστελνε τον άνθρωπό του κ' έλεγε στον άντρα μου να του πουλήσει τον Ψαρή. Του έταξε χρυσάφι! Γιατί, όπως και του λόγου ξέρεις, οι χασάπηδες τώρα θησαυρίζουν. Πουλάνε τους σκύλους που σφάζουν για αρνάκι γάλακτος και τους γαϊδάρους για κρέας βοδινό!»

Λιλίκα Νάκου, *Η κόλαση των παιδιών*, Εστία, Αθήνα 1999, σσ. 214-215.

Η Κατοχή στην Τέχνη

Έργο του Ορέστη Κανέλλη

Α. Αλεξανδράκης, «Πείνα»

Θεοδόσης Παπαχαραλάμπους, «Πείνα»

Προσπάθειες για ανεύρεση τροφής

Για πολλούς ο μόνος τρόπος επιβίωσης ήταν να μαζεύουν αγριόχορτα και άλλα φυτά από την εξοχή γύρω από την πόλη. Ύστερα τα έβραζαν, αν υπήρχαν κάποια καύσιμα, και τα έτρωγαν αλάδωτα. Τα χόρτα αυτά όμως δεν είχαν θρεπτική αξία: χρειάζονταν πέντε κιλά για να παραγάγουν την ημερήσια δόση υδρογονανθράκων που έχει ανάγκη το ανθρώπινο σώμα. Τα παιδιά έψαχναν στους σκουπιδοτενεκέδες για αποφάγια ή περίμεναν κοντά στις εισόδους υπηρεσίας των μεγάλων ξενοδοχείων. Άλλοι μαζεύονταν γύρω από τις πόρτες των εστιατορίων. Μερικοί Γερμανοί αξιωματικοί βασάνιζαν τα πιτσιρίκια πετώντας τους αποφάγια από τα μπαλκόνια και παρακολουθώντας τα να τσακώνονται μεταξύ τους. Οι στρατιώτες που έτρωγαν ελιές στο δρόμο προσείλκυαν σμάρια ολόκληρα από παιδιά. Μόλις έφτυνε κάποιος ένα κουκούτσι ελιάς, τα παιδιά ορμούσαν να το πιάσουν: το πιο γρήγορο το έβαζε στο στόμα του και το έγλυφε ώσπου να μείνει το ξύλο.

Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 62.

«Α, αυτή η Ομόνοια... Είναι η πλατεία που ο Ηλεκτρικός Σιδηρόδρομος ξέβραζε κείνον τον χειμώνα, από τον Πειραιά και τους συνοικισμούς του, έναν κόσμο κολάσεως. Έναν κόσμο ανθρώπων πειναλέων, σκελετωμένων, με μάτια έξαλλα, που, μόλις φτάνανε στην Αθήνα, τρέχανε αμέσως στους ντενεκέδες των σκουπιδιών για να φάνε. Σα να μην είχε σκουπίδια ο Πειραιάς για να ψάξουν εκεί να φάνε.

Κι αλήθεια, διηγόταν οι ίδιοι πως στον Πειραιά, γύρω από ένα ντενεκέ σκουπίδια, γίνονταν αληθινές μάχες, ανάμεσα σε σκύλους, ανθρώπους και παιδιά.»

Λιλίκα Νάκου, *Η κόλαση των παιδιών*, Εστία, Αθήνα 1999, σ. 26.

Η κόλαση των παιδιών

Τα κορμιά των παιδιών ήταν τουλάχιστον το ίδιο ευάλωτα, όσο και οι ψυχές τους. Φωτογραφίες της εποχής του πολέμου αιχμαλωτίζουν τα πρησμένα στομάχια, τα άκρα που θυμίζουν σπέρτα και τα μεγάλα σκούρα μάτια των λιμοκτονούντων πεντάχρονων παιδιών από τα ορεινά χωριά: «Όσοι γλίτωσαν από τους βάλτους έπαθαν δυσεντερία, όσους διέφυγαν τη δυσεντερία τους αποτελείώνει το κρύο, μέσα σε βουστάσια με υποτυπώδη στέγαση σε υψόμετρα όπου οι άνδρες ζούσαν μόνο τα καλοκαίρια και όπου, αν δεν έχει χιόνια, βρέχει, και αν δεν βρέχει, έχει υγρασία κι έναν άνεμο που διαπερνά τα λεπτά τους κόκαλα αφήνοντας τους σωστούς φυματικούς σκελετούς». Καθώς πολλά ήταν ντυμένα μόνο με κουρέλια, δεν είναι να απορεί κανείς που η φυματίωση πήρε βαρύ φόρο από τα παιδιά των ορεινών περιοχών, ενώ η ελονοσία απλώθηκε από τις κοιλάδες προς τα βουνά. Στην Ήπειρο, όπου υπήρχε ιδιαίτερη έλλειψη τροφής την άνοιξη του 1944, πολλά παιδιά ήταν αναιμικά και έδειχναν σημάδια εντερίτιδας. Χωρίς σαπούνι, το ξύρισμα των κεφαλιών τους δεν πρόσφερε μεγάλη προστασία από τις ψείρες. Οι κοιλιές τους ήταν πρησμένες από την αφαγία και ο υποσιτισμός τα έκανε απαθή και, σε βαριές περιπτώσεις, τα τύφλωνε προσωρινά.

Mark Mazower, Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 75

«Κοίταξα τα παιδιά... Πώς να τους χαλάσει κανένας το χατίρι; Μοιάζανε ολόιδια με μικρούς ζωντανούς σκελετούς: το πετσί στο κορμάκι τους ήταν τόσο τραβηγμένο, που έλεγες πως θα σκιστεί μόλις κουνηθούνε. Έλεγες πως τα κόκαλα θα βγούνε μέσα από το ξεραμένο δέρμα τους! Τους μετρούσες τα πλευρά. Και, άμα, γελούσανε, τότε ήταν που σου ερχόνταν να κλαις, σαν τα κοιτάζες. Τραβιόντανε το πετσί τους εδώ στα μάγουλα, έτσι που σκεφτόσουνα πως θα πονούσανε δίχως άλλο, καθώς γελούσανε. Αδύνατο να μην πονάνε. Και τα μάτια τους, φλογισμένα από την πείνα, ήταν καρφιά –σαν σε κοιτάζανε– που μπαίνανε στην καρδιά. [...] Μα ήταν και πολλά, που, ακίνητα, ωχρά, με μάτια κλειστά, μένανε ώρες έτσι, σαν πεθαμένα. Γι' αυτό και κανένας δεν καταλάβαινε πότε πεθαινανε.»

Λιλίκα Νάκου, *Η κόλαση των παιδιών*, Εστία, Αθήνα 1999, σ. 128.

Θάνατοι από την πείνα

Εξαιτίας της γερμανικής και της βουλγαρικής αδιαφορίας για την άθλια κατάσταση της Ελλάδας και της διατήρησης του συμμαχικού ναυτικού αποκλεισμού αρκετές χιλιάδες ανθρώπων πέθαναν από την πείνα κατά τον ιδιαίτερα βαρύ χειμώνα του 1941-42. Αν και ένας εργάτης χρειαζόταν ένα μέσο όρο μεταξύ 2.500 και 3.000 θερμίδων, τώρα πλέον λάμβανε μόνον 875 θερμίδες (Διεθνής Εργατική Οργάνωση, *Εργατικά προβλήματα στην Έλλαδα*, σ. 28). Στατιστικές θνησιμότητας, σχετικές με την πείνα είναι δύσκολο να προσδιοριστούν, επειδή τα θύματα θάβονταν κυρίως σε ομαδικούς τάφους και επειδή οι οικογένειες απέφευγαν να αναφέρουν τον θάνατο ενός μέλους, καθώς ήθελαν να κρατήσουν την κάρτα φαγητού του/της. Επίσημα στοιχεία του αθηναϊκού δημοτολογίου υπολογίζουν σε 30.000 τους θανάτους που προκλήθηκαν από την πείνα στην πρωτεύουσα μεταξύ 1^{ης} Οκτωβρίου του 1941 και 26^{ης} Ιανουαρίου 1942».

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΣΤ', Αθήνα 2000, σ. 62.

Γεννήσεις και θάνατοι στην περιοχή της Αθήνας

ΕΞΗΜΗΘΙΟ	ΓΕΝΝΗΣΕΙΣ	ΘΑΝΑΤΟΙ	ΔΙΑΦΕΡΑ
β' 1940	9.700	7.200	2.500
α' 1941	9.200	9.000	200
β' 1941	5.400	20.300	-14.900
α' 1942	7.100	29.600	-22.500
β' 1942	3.800	15.300	-11.500
α' 1943	7.300	7.800	-500
β' 1943	10.300	6.600	3.700

Πηγή: τα θάνατα της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, έκδοση Ελληνικού Υπουργείου Ανακοσμήσεων, στοιχεία από πίνακα 13.

«Η Αθήνα της Κατοχής», *Η Καθημερινή*, *Επτά ημέρες*, 25.4.1999.

Ο φωτογραφικός φακός στην Κατοχή

1. http://www.ime.gr/chronos/14/gr/1940_1945/occupation/index.html
2. «Η Αθήνα της Κατοχής», *Η Καθημερινή*, *Επτά ημέρες*, 25.4.1999.

Τα συσσίτια

Στα μέσα του χειμώνα 1941-1942 στην Αθήνα όπως και στον Πειραιά και στις άλλες μεγάλες πόλεις της χώρας, μεγάλες ουρές σχηματίζονταν μπροστά στα δημαρχεία, τα σχολεία, τις διοικητικές υπηρεσίες, τις τράπεζες κι άλλα ιδρύματα. Χιλιάδες και χιλιάδες πολίτες περίμεναν υπομονετικά μ' ένα άδειο κουτί κονσέρβας στο χέρι, τη διανομή του συσσιτίου. Εργάτες και μικροϋπάλληλοι, αλλά και καθηγητές, διάσημοι συγγραφείς και ζωγράφοι, μέλη της Ακαδημίας, νέοι και γέροι, έκαναν όλοι ουρά, μέσα στον παγερό άνεμο του χειμώνα, για να επωφεληθούν από τη διανομή τροφίμων που δεν ήταν, το συχνότερο, παρά μια σούπα από βραστά ξεροφάσολα με λίγο λάδι από πάνω.

Επίσημα, το συσσίτιο ήταν έργο των δημαρχιών, των συλλόγων ή του Κράτους. Στην πραγματικότητα, η επιχείρηση, που απαιτούσε τεράστιο αριθμό από διαβήματα, ριψοκίνδυνες μεταφορές, κρυφές μάχες στα υπουργεία και τις Κομμουντατούρες, καθώς κι ένα έλεγχο και μια αφοσίωση την κάθε στιγμή, στηριζόταν στο ακέραιο στο ΕΑΜ, τη μεγάλη οργάνωση αντίστασης που είχε μόλις ιδρυθεί με την πιο μεγάλη μυστικότητα.

Ανδρέας Κέδρος, *Η Ελληνική Αντίσταση 1940-1944*, στο Β. Σουλάτου, Ν. Δημακοπούλου, Σ. Κόνδη, *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, τχ. Γ', Γ' Λυκείου, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1984, σ. 273.

Επιστολή του 10χρονου Ντίνου Χριστιανόπουλου προς τον αρχηγό των συσσιτίων των κατηχητικών σχολείων, για να σώσει τη μητέρα του απ' την πείνα. Η επιστολή δεν εστάλη τελικά.

24/5/12
 Αδ. Α. Μουδ. Νικηφόρου
 Ημερομηνία

Σε αγαπητό μου πατέρα μου, σου γράφω για μια και
 για όλα τα παιδιά της αγριότητας.
 Δες την οργή σου και το πένθος μου γιατί το δούλο μου είναι
 σε στυγία λανσάρα.
 Σημείωσα ότι το σούρουπο το βήμα είναι πέντε γούνα.
 Πραγματικά 150 δραχμές.
 Τα 50 δραχμ. σούρουπο ο μισομαστός μου
 τα άλλα 50 δραχμ. είναι δικά μου και τα άλλα τα βήματα
 και τα γούνατα κομμάτια της μητέρας μου.
 Σήμερα για να πάρω το μισομαστό και άλλα και για να μην
 πεθάνω.

Σε σου έγραψα και από πριν, απάντησες να μην κομμάτια
 γουνα.
 Σε σου έγραψα και πριν και ερώτησες.
 Δες βήματα σου.
 Σε σου έγραψα να απαντήσεις, αυτές και να μην είναι δυνατά.
 Οι αδελφοί και αδελφές σου ερωτεύονται και είναι
 να μην πεθάνω το χέρι σου ερωτεύεται την αδελφή σου και
 να μην πεθάνω την αδελφή σου, και μισομαστό να καταλάβει να μην
 πεθάνω την αδελφή σου.
 Σήμερα δε σου παρακαλώ, αν δώσεις να μείνει η μητέρα σου
 ζήσει και την μοιμή μου, στο Χριστιανικό σχολείο μου.

Σε σου έγραψα και από πριν, απάντησες να μην κομμάτια
 γουνα.
 Σε σου έγραψα και πριν και ερώτησες.
 Δες βήματα σου.
 Σε σου έγραψα να απαντήσεις, αυτές και να μην είναι δυνατά.
 Οι αδελφοί και αδελφές σου ερωτεύονται και είναι
 να μην πεθάνω το χέρι σου ερωτεύεται την αδελφή σου και
 να μην πεθάνω την αδελφή σου, και μισομαστό να καταλάβει να μην
 πεθάνω την αδελφή σου.
 Σήμερα δε σου παρακαλώ, αν δώσεις να μείνει η μητέρα σου
 ζήσει και την μοιμή μου, στο Χριστιανικό σχολείο μου.

Δημοκρίτου Κωνσταντινίου.

24/5/12

Προς τον Αρχηγό των
 συσσιτίων
 Νικηφόρου
 Μουδ. Νικηφόρου
 1865 Βασιλίδος Κωνσταντινίου 14
 Αθήναις.

Προς κ. Λεωνίδα Παρασκευόπουλο

25/5/42

Σας ευχαριστώ πολύ που αγωνίζεσθε τόσο πολύ για μένα και για όλα τα παιδιά της πόλεώς μας.

Και τώρα πρέπει να σας γράψω το γιατί το οποίο με έκαμε να σας στείλω επιστολήν.

Ξέρετε ότι του φούρνου το ψωμί είναι μια φετίτσα. Παίρνουμε 150 δράμια. Τα 50 δρ. παίρνει ο μπαμπάς μου, τα άλλα 50 δρ. είναι δικά μου και το τρώγω το βράδυ. Μένει το τελευταίο κομμάτι της μαμάς μου. Τρώγει λίγο ψωμί το μεσημέρι και αφήνει και λίγο ψωμί για μένα. Από την αγάπη της προς εμέ, κατήντησε να μην μπορεί να μιλήσει. Τις πιο πολλές φορές μένει και νηστική. Έχει εξαντληθεί πια. Δεν μπορεί να περπατήσει, ούτε και να μιλήσει δυνατά. Οι φλέβες του αίματός της φαίνονται καθαρές. Όταν πιάνω το χέρι της τρομάζω. Την πέτσα της μπορεί να την πιάσει κανείς εύκολα και μπορεί να καταλάβει κανείς ότι κρέας δεν έχει καθόλου.

Γι' αυτό θα σας παρακαλέσω, αν θέλετε να με κάνετε να χαρώ πολύ, βάλτε και τη μαμά μου στο χριστιανικό τραπέζι μας.

Δεν έχω τίποτ' άλλο να σας πω.

Θα σας παρακαλέσω ακόμα κάτι. Πρώτον: Μην κάνετε γνωστό το γράμμα μου στους ανώτερους κυρίου. Δεύτερον: Ειδοποιήστε με διά μέσου του κ. Νικήτα.

Σας χαιρετώ με σεβασμό,

ο Δημητρίου Κωνσταντίνος

Ντίνος Χριστιανόπουλος, Θεσσαλονίκη, ου μ' εθέσπισεν, Ιανός, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 73-74.

Η νοοτροπία του κατακτητή

Σε όλα τα κατεχόμενα εδάφη βλέπω τους ανθρώπους να ζουν εκεί μπουκωμένοι στο φαΐ, ενώ ο δικός μας λαός πεινάει. Για τ' όνομα του Θεού, δεν σας στείλαμε εκεί για να δουλέψετε για την ευημερία των λαών που σας εμπιστευτήκαμε, αλλά για να πάρετε όσο περισσότερα μπορείτε ώστε να μπορέσει να ζήσει ο γερμανικός λαός. Περιμένω από σας να αφιερώσετε τις δυνάμεις σας σ' αυτό. Αυτή η συνεχής έγνοια για τους ξένους πρέπει να τελειώνει μια για πάντα ... Καρφί δεν μου καίγεται όταν μου λέτε ότι οι άνθρωποι της ζώνης ευθύνης σας πεθαίνουν από την πείνα. Αφήστε τους να πεθαίνουν, εφόσον έτσι δεν λιμοκτονεί κανένας Γερμανός.

Απόσπασμα από ομιλία του Χέρμαν Γκαϊρινγκ προς τους Αρμοστές του Ράιχ και τους Στρατιωτικούς Διοικητές των κατεχόμενων εδαφών (6 Αυγούστου 1942), στο Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994.

17 Μαρτίου 1942

Δυο Γερμανοί στρατιώτες περπατούν σ' ένα δρόμο του Κολωνακίου. Σε μια άκρη του δρόμου κείτεται μισοπεθαμένος ένας άνθρωπος που έπεσε από την πείνα. Οι Γερμανοί προφασίζονται πως δε βλέπουν και περνούν πλάι του αδιάφοροι. Μα σε λίγο ο ένας λέει:

- Υπάρχουν στιγμές που αρχίζω να τους λυπάμαι αυτούς τους Έλληνες.

Σιγή. Λίγο αργότερα ο άλλος αποκρίνεται:

- Δε σε καταλαβαίνω. Είναι σα να μου λες ότι λυπάσαι τους νέγρους.

Γιώργος Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου 1939-1953*, Εστία, Αθήνα, σσ. 346-347.

«Εκείνη τη στιγμή ένας πολύ γνωστός και σεβαστός σε όλους μας κύριος, πρώην βουλευτής του Βενιζέλου, του πατέρα βέβαια, με μούσι, μπαστούνι, ρεπούμπλικα και μονόκλ, παραμέρισε με σιχασιά το πλήθος και προχώρησε αγέρωχος. Θαρρείς αυτό περίμεναν και οι γερμανοί. Τον άφησαν να προχωρήσει λίγο και μετά όλοι μαζί ουρλιάζοντας άρχισαν να του ρίχνουνε λεμόνια. Κυρίως τον σημάδευαν στο κεφάλι. Έπεσε η ρεπούμπλικα και το μπαστούνι, έφυγε το μονόκλ. Οι γερμανοί αλάλαζαν. Έκανε να τα πάρει, μα του ρίξανε ακόμα πιο πολλά. Τότε αυτός ακούμπησε το πρόσωπό του στον απέναντι τοίχο, όπου παλιά κρεμούσαν τις εφημερίδες, και σκεπάζοντάς το με τα χέρια, έμεινε εκεί ακίνητος. Τα λεμόνια τώρα τον χτυπούσανε καλύτερα. Άκουγες έναν γδούπο. Δεκάδες λεμόνια κύλαγαν απ' το πεζοδρόμιο στο ρείθρο. Ξαφνικά σταμάτησαν, δεν τους άρεζε ο ακίνητος στόχος, ήθελαν να τον κάνουν να ξεκινήσει. Οπότε το πλήθος πια δεν βάσταξε, όρμηξε στα λεμόνια. Οι γερμανοί από πάνω οργίαζαν. Ό,τι είχαν και δεν είχαν το πέταξαν πάνω στον μπερδεμένο ανθρωποσωρό. Στο τέλος έριξαν και τα κασόνια. Και τι φωνές ήταν εκείνες, τι αλαλαγμοί, τι χειροκροτήματα! Εκείνο που τους τρέλαινε ήταν, φαντάζομαι, πως μας έκαμναν να κυλιόμαστε και ν' αλληλοδερνόμαστε για τα δικά μας είδη, αυτά που τους τα πουλούσαμε ακριβά πριν λίγα χρόνια.»

Γιώργος Ιωάννου, «Τα λεμόνια ήταν ακριβά», *Η μόνη κληρονομιά*, Κέδρος, Αθήνα 1990, σσ. 107-110.

Απόπειρα φυγής

Η λογοτεχνική παραγωγή αυτής της περιόδου χαρακτηρίζεται από μια απόπειρα φυγής από την πραγματικότητα. Η επιθυμία της φυγής θα γίνει μία από τις βασικές λειτουργίες της τέχνης μέσα στις δύσκολες συνθήκες. Τη φυγή ζητάει ο Ελύτης στον *Ήλιο τον πρώτο* (1942, 1943), διαγράφοντας το παρόν κι αναπλάθοντας ένα αλλοτινό καλοκαίρι (Καστρινάκη 2005):

*Φεύγω με μια ματιά
Ματιά πλατιά όπου ο κόσμος ξαναγίνεται
Όμορφος από την αρχή στα μέτρα της καρδιάς*

6 Ιανουαρίου 1943

«Ο περσινός χειμώνας μας: το ταξίδι στην Κόλαση. Δεν τόλμησα να γράψω ό,τι έβλεπα, ήταν κάτι πάρα πολύ βαρύ και οδυνηρό. Και τώρα δεν έχω τη διάθεση και δεν ξέρω αν θα την έχω ποτέ. Θα τα γράψουν, υποθέτω, καλύτερα από μας εκείνοι που δεν ήταν παρόντες, εκείνοι ίσως που δε γεννήθηκαν ακόμα. Αυτοί θα έχουν το θάρρος να τα ξαναζήσουν, ίσως μάλιστα να νιώσουν, μες σ' αυτή τη φρίκη, τη γοητεία των μεγάλων ιστορικών στιγμών. Εμείς το μόνο που ζητούμε είναι να μην τα ξαναδούμε αυτά, να φύγουμε απ' αυτά. Να φύγουμε να πάμε πού;»

Γιώργος Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου 1939-1953*, Εστία, Αθήνα, σ. 390.

Η φυγή από την πραγματικότητα

Παρόμοια είναι και η στάση και άλλων λογοτεχνών που δημοσιεύουν τα έργα τους στα πρώτα χρόνια της Κατοχής:

- Γιώργος Θεοτοκάς, «Πέφτει το βράδυ», (θεατρικό, 1941)
- Ηλίας Βενέζης, *Αιολική γη* (1942, 1943)
- Φώτης Κόντογλου, *Φημισμένοι άντρες και λησμονημένοι* (1942)
- Κοσμάς Πολίτης, *Τρεις γυναίκες* (1943)
- Έλλη Αλεξίου, *Λούμπεν* (1943)
- Μ. Καραγάτσης, *Το χαμένο νησί* (1942)

«Τη φυγή ζητάμε στο άπειρο, στον ίλιγγο της φαντασίας. Αυτή που θα μας γλυτώσει από τον ανθρώπινο πίθηκο των αταβικών φόβων, από το σιχαμερό μέρμηγκα της καθημερινής φαγοπεπτοαφοδευτικής πραγματικότητας. Ας γίνουμε τζιτζίκια κι ας τραφούμε με δροσιές αυγινές. Ας γίνουμε χίμαιρες κι ας ξεδιψάσουμε από νάματα παραμυθιών και θρύλων.»

Μ. Καραγάτσης, *Το χαμένο νησί*, Εστία, Αθήνα 1991, σ. 10.

Η εξαίρεση: *Η κόλαση των παιδιών*

Εξαιρέση αποτελούν τα διηγήματα της Λιλίκας Νάκου που γράφονται τον χειμώνα του '41 και την άνοιξη του '42 και αφορούν την πείνα. (αποσπάσματα περιλαμβάνονται πιο πάνω). Τα συγκινητικά αυτά κείμενα, προϊόντα της εθελοντικής θητείας της συγγραφέως σε νοσοκομείο παιδων, φυγαδεύτηκαν στην Ελβετία, δημοσιεύτηκαν στα γαλλικά, στα αγγλικά και τελικά στα ελληνικά, στην Αίγυπτο του 1944.

Τα ρεμπέτικα της Κατοχής

Στη διάρκεια της Κατοχής, το ρεμπέτικο πολιτικό τραγούδι δεν εγγραφόταν σε δίσκους, αλλά τραγουδιόταν κρυφά και συνωμοτικά, σε μέρη που δεν είχε κατακτητές ή πληροφοριοδότες-προδότες. Γι' αυτό και εκφραζόταν άμεσα, χωρίς λογοκρισία, χωρίς αλληγορίες και μεταμφίεση. Ένας σοβαρός παράγοντας που ευνοούσε την άμεση έκφρασή του ήταν και η άγνοια της ελληνικής γλώσσας από τους κατακτητές.

«ΚΑΤΟΧΗ, 1941»

ΓΑΒΡΙΗΛ ΜΑΡΙΝΑΚΗ, γραμμένο στις 4/5/1942, ανέκδοτο

Κατοχή '41, τα παιδάκια τα καημένα,
τρεμουλιάζουν μεσ' τους δρόμους, νηστικά και τρομαγμένα.

Όλα τους σκελετωμένα, πεινασμένα και πρησμένα,
απ' τα σπίτια τους τα παίρναν και τα στοίβαζαν στα τρένα.

Στο Νταχάου τα πηγαίνουν και τα κάνουν σαπούνι
και τα πιάτα τους επλέναν, όταν τρώγανε οι Ούνοι.

<http://www.24grammata.com/?p=4250>

«Συννεφιασμένη Κυριακή», Αλέκου Γκούβερη - Β. Τσιτσάνη

Συννεφιασμένη Κυριακή,
μοιάζεις με την καρδιά μου,
που έχει πάντα συννεφιά,
Χριστέ και Παναγιά μου.

Είσαι μια μέρα σαν κι αυτή
που `χασα τη χαρά μου,
Συννεφιασμένη Κυριακή
ματώνει την καρδιά μου.

Όταν σε βλέπω βροχερή,
στιγμή δεν ησυχάζω,
μαύρη μου κάνεις τη ζωή
και βαριαναστενάζω.

Αφηγείται ο ίδιος ο Β. Τσιτσάνης: «Κατά την περίοδο της κατοχής, στη Θεσσαλονίκη, εμπνεύσθηκα και τη «Συννεφιασμένη Κυριακή». Και μου έδωσε την αφορμή ένα από τα τραγικά περιστατικά που συνέβαιναν τότε στον τόπο μας, με την πείνα, τη δυστυχία, το φόβο, την καταπίεση, τις συλλήψεις, τις εκτελέσεις. Το κλίμα που μου ενέπνευσε τους στίχους, μου ενέπνευσε και τη μελωδία. Βγήκε μέσα από τη «Συννεφιά» της κατοχής, από την απελπισία που μας έδερνε όλους μας -τότε που όλα τα `σκιαζε η φοβέρα και τα πλάκωνε η σκλαβιά. Ήθελα να φωνάξω για τη μαύρη απελπισία, αλλά συγχρόνως και για την υπερηφάνεια του λαού μας που δε σηκώνει χαλινάρι και σκλαβιά. Η «Συννεφιασμένη Κυριακή» δεν είναι μόνο ένα περιστατικό της κατοχής, αλλά κλείνει μέσα της όλη την τραγική εκείνη περίοδο.»

«Οι λαδάδες», Μ. Γενίτσαρη, Στίχοι – σύνθεση της Κατοχής, Πρώτη εκτέλεση το 1982

Όσοι πουλάνε ακριβά, οι παλιομασκαράδες,
θα τους κρεμάσουνε κι αυτούς, όπως τους δυο λαδάδες.

Που τους κρέμασαν και τους δυο ψηλά σε μια κολόνα
κι όσοι πέρναγαν από κει τους έφτυναν το πτώμα.

Προσέχτε οι υπόλοιποι, μην το περνάτ' αστεία,
γιατί θα σας κρεμάσουνε στην ίδια την πλατεία».

<http://www.24grammata.com/?p=4250>

<https://youtu.be/PAWrJwCyh2U>

«Του Κυριάκου το γαϊδούρι», Μήτσος Γκόγκος – Στέλιος Χρυσίνης 1946

Του Κυριάκου το γαϊδούρι
το 'χαν όλοι τους για γούρι,
σαν γυρνούσε στο παζάρι
το 'χαν για κρυφό καμάρι.

Με κουδούνια στολισμένο,
λαχανίδα φορτωμένο,
μεσ' στις γειτονιές γυρνούσε,
ταλαράκια οικονομούσε.

Το είχε σαν μικρό παιδάκι
και γι' αυτό το 'χε μεράκι.

Του το φάγαν ένα βράδυ
για μοσχάρι στο σκοτάδι,
του το φάγαν ένα βράδυ
με την πείνα τη μεγάλη».

<http://www.24grammata.com/?p=4250>
<https://youtu.be/PfLF2Yal8Tg>

Βούλα Παπαϊωάννου: η Φωτογράφος της Κατοχής

Προτεινόμενες Δραστηριότητες

Μελέτη των ιστορικών πηγών και των λογοτεχνικών έργων και εντοπισμός των ομοιοτήτων και των διαφορών:

- Τρόπος παρουσίασης-αναπαράστασης των ιστορικών γεγονότων
- Η εμπειρία της Κατοχής μέσα από την καθημερινότητα των ανθρώπων (ιστορικά # λογοτεχνικά πρόσωπα)
- Γλώσσας, ύφους, εκφραστικών μέσων

Προτεινόμενες Δραστηριότητες

Αφού μελετηθούν οι ιστορικές και οι λογοτεχνικές πηγές, να ζητηθούν από τους μαθητές συνθετικές εργασίες (project):

- Πώς τα ιστορικά γεγονότα επιδρούν στην παραγωγή των πολιτικών ρεμπέτικων τραγουδιών;
- Διερεύνηση και καταγραφή των κινηματογραφικών ταινιών που πραγματεύονται την καθημερινότητα των ανθρώπων στα πρώτα χρόνια της Κατοχής στην Ελλάδα.
- Διερεύνηση των θεμάτων που εντοπίζονται στη λογοτεχνική παραγωγή κατά τη διάρκεια της Κατοχής.
- Διερεύνηση των λόγων για τους οποίους η λογοτεχνική παραγωγή κατά τη διάρκεια της Κατοχής παρουσιάζει απόπειρα φυγής από την πραγματικότητα.

Προτεινόμενες Δραστηριότητες

Ασκήσεις παραγωγής λόγου, δημιουργικής γραφής και άλλες μορφές τέχνης:

- Με αφορμή μια ιστορική μαρτυρία, οι μαθητές να παραγάγουν ένα λογοτεχνικό αφήγημα ή ποίημα.
- Με αφορμή ένα λογοτεχνικό έργο, να καταγράψουν τα γεγονότα με όρους ιστορικούς.
- Απεικόνιση των ιστορικών γεγονότων ή λογοτεχνικών έργων σε πίνακες ζωγραφικής, γλυπτά, δραματοποίηση, δημιουργία βίντεο.

Βιβλιογραφία

1. Αθανασοπούλου Αφροδίτη, «Ιστορία και Λογοτεχνία στο σχολείο. Μια διεπιστημονική πρόταση διδασκαλίας για την κριτική αγωγή των μαθητών στον σύγχρονο πολιτισμό», *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο & η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*, Πρακτικά Επιστημονικού Σεμιναρίου, επιστημ. επιμ. Κώστας Αγγελάκος – Γιώργος Κόκκινος, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σσ. 101-13.
2. Ακριβός Κώστας, «Ιστορία και λογοτεχνία: Σχέση έρωτα ή προδοσίας; Το παράδειγμα της Ιστορίας ενός αιχμαλώτου», στο Μπαλάσκας Κ., Αγγελάκος Κ. (επιμ.), *Γλώσσα και Λογοτεχνία στην Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, σσ. 131-142.
3. Ιωάννου Γιώργος, *Η μόνη κληρονομιά*, Κέδρος, Αθήνα 1990.
4. Ζέη Άλκη, *Με μολύβι φανπέρ νούμερο δύο*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2013, σ. 197.
5. Θεοτοκάς Γιώργος, *Τετράδια ημερολογίου 1939-1953*, Εστία, Αθήνα.
6. Καραγάτσης Μ., *Το χαμένο νησί*, Εστία, Αθήνα 1991.
7. Καστρινάκη Αγγέλα, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Πόλις, Αθήνα 2005.

8. Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994.
9. Ματσαγγούρας Ηλίας, «Διεπιστημονικότητα, Διαθεματικότητα και Ενιαιοποίηση στα νέα Προγράμματα Σπουδών: Τρόποι οργάνωσης της σχολικής γνώσης», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, τχ. 7 (2002), σσ. 19-36.
10. Νάκου Λιλίκα, *Η κόλαση των παιδιών*, Εστία, Αθήνα 1999.
11. Ταχτσής Κώστας, *Το τρίτο στεφάνι*, Ερμής, Αθήνα 1980.
12. Χαραλαμπίδης Μενέλαος, *Η Εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 71.
13. Χατζημιχαήλ Μαριάννα, «Η εφαρμογή και η αποτελεσματικότητα της διαθεματικής προσέγγισης στη διδακτική πρακτική», <http://www.pischools.gr/download/publications/epitheorisi/teyxos16/212-225.pdf>
14. Χατζής Δημήτρης, «Η θεία μας η Αγγελική», στο *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Το ροδακίό, Αθήνα 1999, σσ. 87-90.
15. Χριστιανόπουλος Ντίνος, *Θεσσαλονίκη, ου μ' εθέσπισεν*, Ιανός, Θεσσαλονίκη 1999.

16. Ψυχάρης Σ., Γιαβρής Α., «Η εκπαίδευση ως σύστημα», στο Αγγελάκος Κ. (επιμ.), *Διαθεματικές προσεγγίσεις της γνώσης στο Ελληνικό Σχολείο*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σσ. 40- 54.
17. *Διδακτική μεθοδολογία και εφαρμογές στο μάθημα της Ιστορίας*, Βιβλίο εκπαιδευτικού, Π.Ι., Υ.Α.Π., 2012.
18. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΣΤ', Αθήνα 2000.
19. *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, τχ. Γ', Γ' Λυκείου, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1984.
20. Σώμα πηγών για την Κατοχή στο http://www.schools.ac.cy/eyliko/mesi/themata/istoria/trapeza_pigon.html
21. «Η Αθήνα της Κατοχής», *Η Καθημερινή*, *Επτά ημέρες*, 25.4.1999. <http://wwk.kathimerini.gr/kath/7days/1999/04/25041999.pdf>
22. «Βούλα Παπαϊωάννου: η φωτογράφος της Κατοχής», <http://wwk.kathimerini.gr/kath/7days/1995/10/29101995.pdf>
23. «Τα Ρεμπέτικα της Κατοχής», <http://www.24grammata.com/?p=4250>
24. «Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης», Επεισόδιο 4, «Ο Μεγάλος Λιμός», <http://www.ert-archives.gr/V3/public/main/page-assetview.aspx?tid=0000033459&tsz=0&autostart=0>